

᠑ᠶᠠᠮᠠᠨᠢ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪɓbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

Қазіргі кезде әлемде ең көп таралған жазу – латын жазуы. Еуропадан бастау алған латын әліпбиі дүниежүзінің барлық құрлығында қолданылады. Жер шараның 36 пайызы осы әліпбиді пайдаланады. Қазіргі кезде әлемде 30 дан астам кең таралған әліпби бар. Олардың ең ірілері: латын, араб, қытай, деванагари, бенгал, кирил әліпбилері. Осылардың ішінде араб және латын әліпбилері халықаралық әліпбилер деңгейінде және оны тұтынушылар көбеюі үстінде. Шамамен Ә.т. 30 пайызында ғана жазу дәстүрі қалыптасқан. Африка, Азия, Латын Америкасының көптеген халықтарында осы күнге дейін әліпбилері жасалмаған.

Әліп – араб әліпбиіндегі «а» әрпінің қазақша айтылуы. Араб әліпбиіндегі алғашқы әріптің атауы. Араб жазуы пайдаланылған дәуірде қазақ тілінде де Ә – бірінші әріптің аты, бірінші деген мағынада орнықты.

Әліпби – араб әліпбиінің бірінші дыбысы «әліп» (ا) және екінші дыбысы «би» (ب) деген сөздердің тіркесінен шыққан термин. Дүниежүзінде Ә. бірнеше түрі бар: консонантты-вокалдық әліпбилер, консонантты әліпбилер, буын әліпбилері. Жалпы жазудың тарихына жүгінсек, алғашқы жазулар ежелгі Месопатамияда, Қытайда пайда болды. Ал әліпби мәдениетінің тұңғыш тәжірибелері Таяу Шығыспен байланысты. Осы өңірде пайда болған финикий жазуы грек әліпбиінің жасалуына ықпал етті. Осы грек әліпбиі латын, кирил т.б. әліпбилердің пайда болуына негіз болды. Қазіргі кезде қолданыста дүниежүзіне кең таралған елуге жуық әліпби бар. Олардың ішінде латын, араб әліпбилері, қытай жазуы ең көп қолданылады. Сондай-ақ, Үндістандағы деванагари және кирил әліпбилерін жүздеген миллион адам пайдаланады. ХХ ғасырда көптеген халықтардың әліпбилері жасалды. Оған негізінен саяси оқиғалар себеп болды. Мыс., Британия, Франция, Ресей, Испания, Португалия мемлекеттерінің отаршылдық саясаты Азия, Африка, Латын Америкасының халықтарына латын, кирил әліпбилерін енгізді. Осындай отаршылдық саясаттың салдарынан кейбір халықтардың әліпбилері бірнеше рет ауысты. Мыс., кеңестік кезеңдегі түркі халықтары әліпбилерінің алдымен латын әліпбиіне, кейінірек кирил әліпбиіне көшірілуі. Қазіргі кезеңде жеті мыңнан астам тіл болса, солардың екі мыңдайында ғана әліпби бар. Әлемдегі ең үлкен әліпби 74 таңбадан тұратын кхмер тілінің әліпбиі болса, ең кішкентай әліпби 12 таңбадан тұратын ротокас әліпбиі.

«Әліпби. Жаңа құрал» – оқулық кітап. Авторы – А.Байтұрсынұлы. Қызылорда баспаханасынан 1926 ж. жарық көрген. Бұрынғы «Оқу құралы. Қазақша алифбаға» жалғасты құрал ретінде қайта жазылған. 1926 және 1928 жылғы басылымдар арасында аса көп айырмашылық жоқ. Алғашқы басылым 116 бет, кейінгі басылым 114 бет. 1927 жылғы екінші басылымның түпнұсқасы табылған жоқ. 1928 жылғы оқулықтың ішкі мұқабасында 3-рет басылғандығы айтылады. Ұлттық кітапхананың Сирек қорлар бөліміндегі тіркемеде осы оқулықтың 1924, 1926, 1927 ж. жарық көргендігі туралы картотекалық ақпарат бар.

«Әліпби мен жазу ережелері туралы» – Міржақып Дулатовтың «Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылдың 18-қыркүйегінде жарияланған мақаласы. Онда

Орынборда болған білімпаздар съезінде қабылданған қаулыға сәйкес 5-қыркүйекте (мәжіліс протоколы №32) Қазақстан республикасының Кемесерлер кеңесі 10-18-үйінде Орынборда болған білімпаздардың бірінші жиылысы мен 30-июльде оқу кемесеріетінің алқасы қазақ әліпшесі мен қазақтың жазу ережесіне қолайлаған өзгерту, толықтыруды бекіту туралы қаулы шығарғаны жайында сөз болады. Білімпаздар жиылысының өткеніне үш ай болса да, әлі күнге шейін баспасөз (газет, журналдар) қаулыларды жүзеге асыруда шабандық қылып отырғанын, ол қаулыны 10-15 адамның пікірі демей, өкімет қаулысы, заң жолымен бекіген, қолдануға міндетті қаулы деп түсіну керектігін ескертеді.

Әліпби тақырыбының қазақ баспасөзінде жазылу мәселелері – Майлықұтова Мәрия Жұмақожақызының 2008 жылы филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. Мазмұндық тұрғыдан Алаш зиялыларының әліпби туралы пікірталасы, Тәуелсіз Қазақстанда әліпби мәселесінің қайта көтерілу мәселелері зерттелген. Жұмыста 1993-2007 жылдар аралығындағы әліпби ауыстыруда араб, кирил, көне түркі таңбаларын қолдаушы мақалалар талданған.

Әліпби тарихы – көне дәуірлерден бастап қазіргі заманға дейінгі әртүрлі жазулардың даму эволюциясынан туындаған таңбалардың жүйеленген жазу формасының тарихы. Әліпби өзінің алдындағы таңбалары ұғымды білдіретін пиктографиялық жазудан және таңбалары жекелеген морфеманы немесе сөзді білдіретін логографиялық жазудан таңбаларының жүйеленуі және тілдегі әрбір фонемаға арналған әріптері арқылы ерекшеленеді. Көне патшалық кезінде б.з.д. XXVII ғасырда Египетте 24 дыбыстық иероглифке негізделген жазу болған. Бірақ бұл жазу әліпбиге дейінгі дәуірдің үлгісі. Осындай әліпбиге дейінгі жазу үлгілерінің бірнеше түрі болған. Бірақ олардың реті, жалпы жүйесі әліпбиге жуық болмағандықтан ғылымда оларды тек жазудың түрі ретінде ғана қабылдау қалыптасқан. Әліпби түзу принципін ойлап тапқандар семит халықтары болды. Б.з.д. III ғасырда қазіргі солтүстік Сирия территориясында болған көне Эбла қаласында әліпби сипатына тән реттелген жүйелі жазу түрі жасалды. Бұл жазу жүйесінде таңбалар дауысты дыбыстардың сипатына қарай реттелді. Олар бірдей дауыссыз дыбыстармен жұпталып берілді: *та, ті, ти*. Бұл жүйеде 3 дауысты дыбыс бар: *а, і, и*. Ғалымдардың зерттеуінше, Месопотамия сына жазуының және Египет жазуының дәстүрімен б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында, II мыңжылдықта консонантты-буындық жазудың алғашқы типін жасады. Жазу тарихында әліпбилік принципке сай келетін ең алғашқы жазу үлгісі – финикий әліпбиі болды. Бұл әліпби адамзат мәдениеті мен ілімінің бесігі болған Месопотамияға көршілес Финикия территориясында пайда болды. Финикий әліпбиі консонанттық принципке құрылып, онда негізінен дауыссыз дыбыстар қолданылды. Жазудың бағыты оңнан солға қарай болды. Б.з.д. XV ғасыр шамасында белгілі болған осы әліпби қазіргі көптеген әліпбилерге және жазу жүйелеріне негіз болды.